מפעל לייצור סבון מהתקופה העות׳מאנית בסוק אל־פח׳ר, העיר העתיקה, ירושלים

תאופיק דעאדלה

׳ח׳אן אל־זית׳, ׳באב ח׳אן אל־זית׳ ו׳סוק באב ח׳אן אל־זית׳ הם שמות שונים לאחד השווקים החשובים בעיר העתיקה של ירושלים. שוק ח׳אן אל־זית של היום חוצה את ירושלים מצפון לדרום. ראשיתו סמוך לבאב אל־עמוד (שער שכם) וסופו בנקודה שבה מתחיל סוק אל־עטארין (שוק מוכרי התבלינים), השוק האמצעי מבין שלושת השווקים. בחורף 2003 נערכה חפירת הצלה באחת החנויות של השוק שבבעלותה של משפחת אל־קלוטי, סמוך לתחנה השביעית של ״דרך הייסורים״ (איור 1).[1]

קדמו לחפירה פעולות פינוי עפר בכלים מכניים שנעשו ללא פיקוח. פינוי העפר, שהגיע בנקודות מסוימות לעומק 3 מ׳ מתחת למפלס הרחוב, פגע בשכבות ארכיאולוגיות.[2] העדות לאופי השרידים שהוסרו לפני החפירה נותרה בחתכים.

החפירה

החפירה נערכה באולם מלבני (4.65 × 18.50 מ׳; תכנית 1; איור 2), הכולל שני מפרצים רבועים,

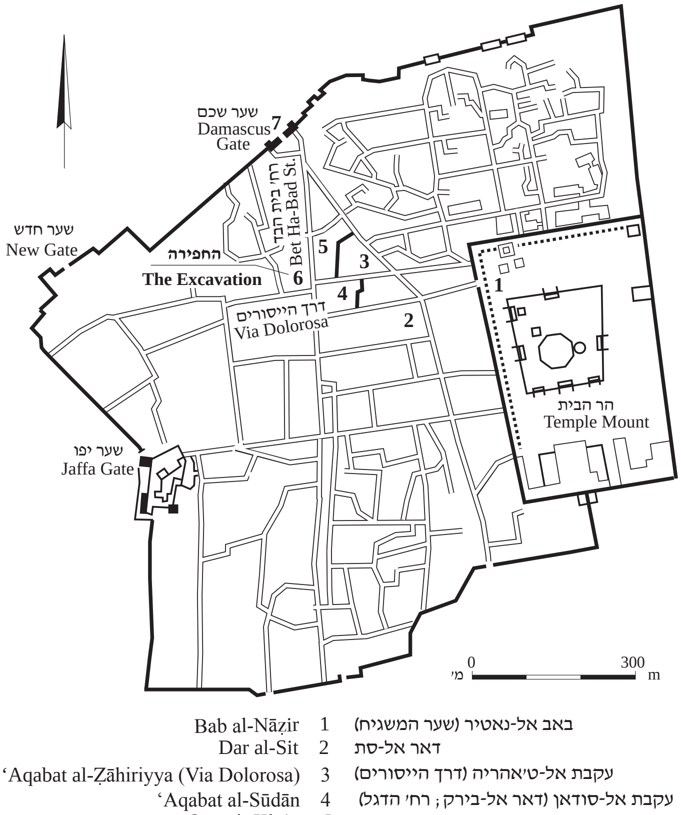

Bab al-Nāẓir	1	באב אל-נאטיר (שער המשגיח)
Dar al-Sit	2	דאר אל-סת
‘Aqabat al-Ẓāhiriyya (Via Dolorosa)	3	עקבת אל-ט׳אהריה (דרך הייסורים)
‘Aqabat al-Sūdān	4	עקבת אל-סודאן (דאר אל-בירק; רח׳ הדגל)
Qanāṭir Khḍīr	5	קנאטר ח׳צ׳יר
Sūq el-Fakhir	6	סוק אל-פח׳ר

איור 1. מפת איתור של החפירה ושל האתרים הסמוכים הנזכרים אצל מוג׳יר א־דין.

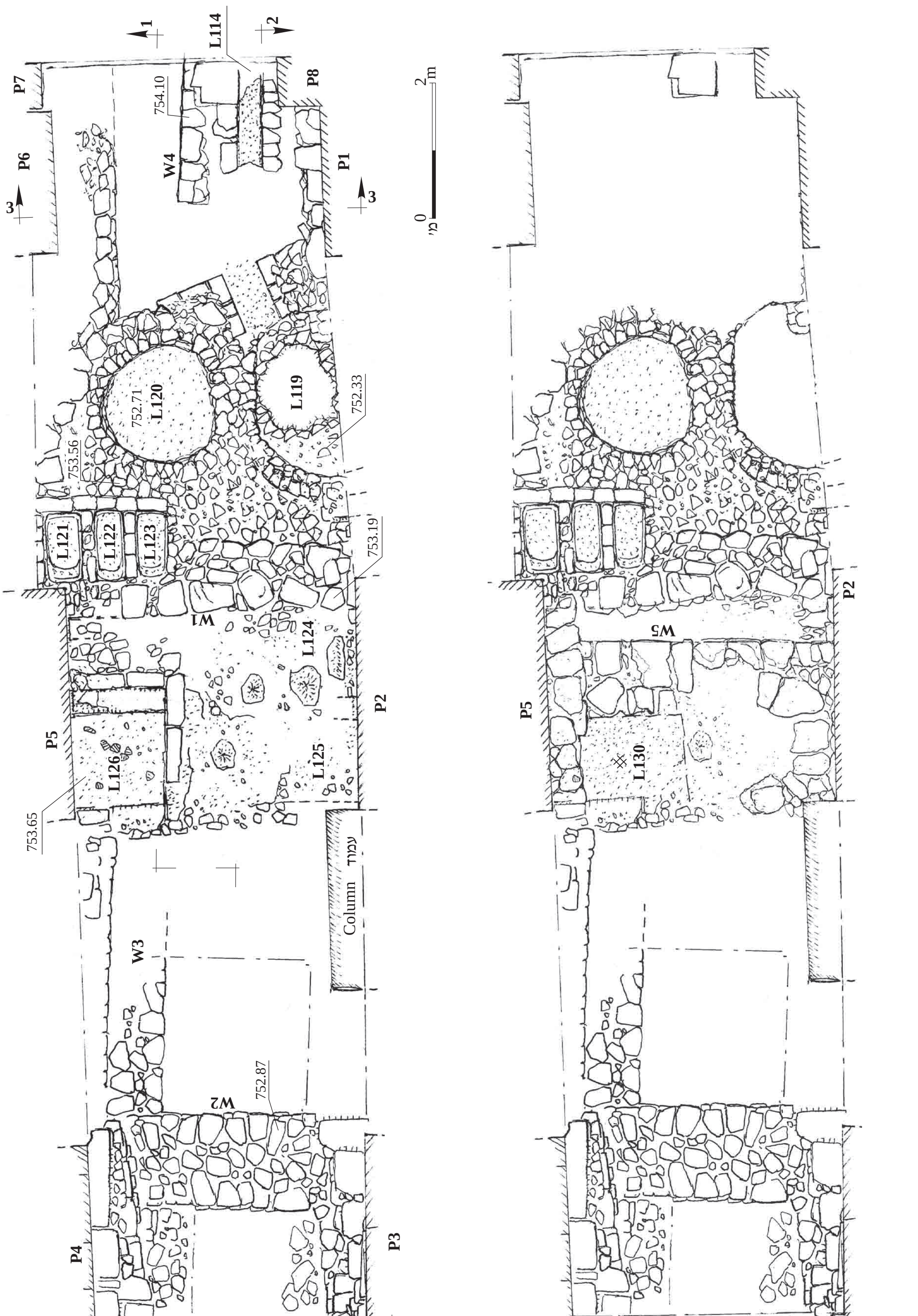

תכנית 1. תכנית וחתכים (בעמוד ממול).

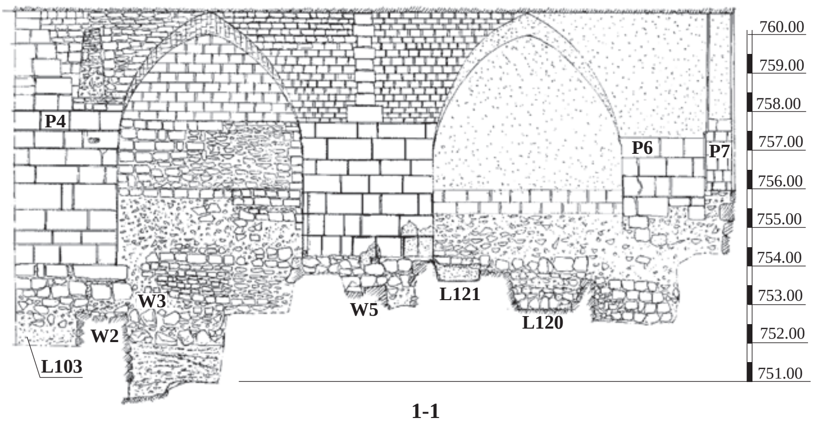

1-1

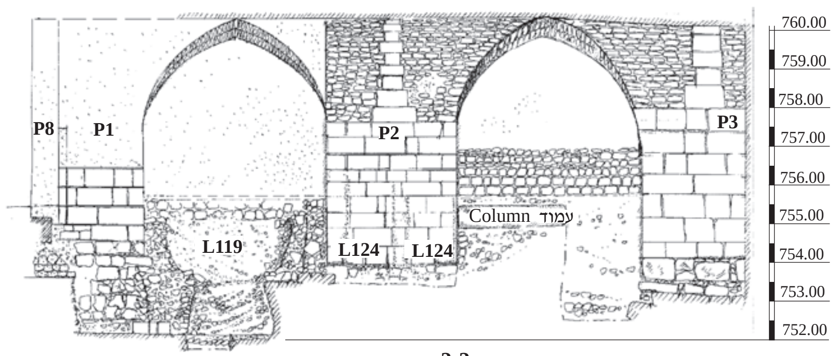

2-2

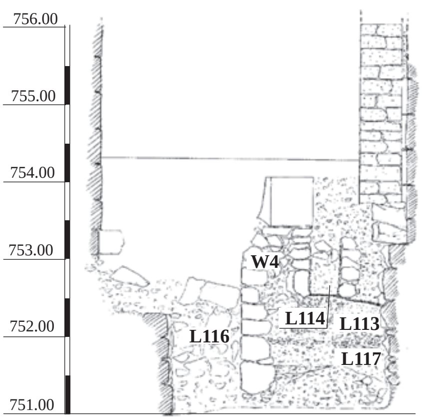

3-3

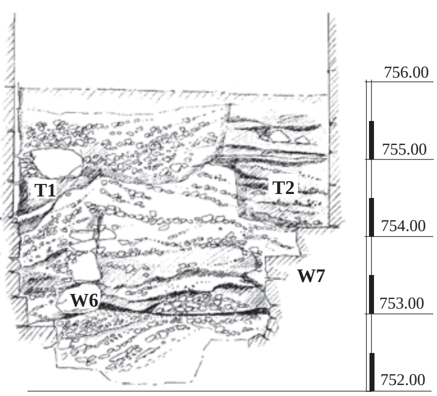

4-4

תכנית 1. (המשך).

איור 2. האולם, מבט למערב.

המקורים בקמרונות צולבים שנתמכים בשש אומנות מקבילות (תכנית 1: חתכים 1–1, 2–2). הפגיעה הקשה בשרידים הצריכה חפירה לכל אורך האולם. לצד החפירה תועדו החתכים שנותרו לאחר הפגיעה. נחשפו שרידים אדריכליים והובחנו ארבע שכבות: שכבה א׳ היא החנות הבנויה בחלל קדום; שכבה ב׳ היא השלב שבו נבנה האולם; שכבה ג׳ כוללת שרידים שנחשפו מתחת לחלק מהמתקנים משכבה ב׳; ושכבה ד׳ נחשפה בחלקו המערבי של האולם, ורוב שרידיה נחשפו לפני תחילת החפירה. זמנם של הממצאים משכבה ד׳, אופיים וטיבם אינם ברורים, ותיארוכם נסמך על הממצא שכיסה את חלקם.

להלן אציג את השכבות כפי שהובנו על סמך הסטרטיגרפיה והממצא הקטן, בעיקר לפי שברי כלי החרס. השכבות מוצגות מהמאוחרת לקדומה. שני החתכים שנותרו לאחר הפגיעה יוצגו בנפרד משאר השכבות בשל הקושי לשייך את הממצאים בהם לשאר השכבות.

שכבה א׳

בשלב האחרון, עד לרכישתו על ידי משפחת אל־קלוטי, שימש החלל חנות למכירת כלי בית. רצפת החנות פורקה לפני החפירה, אך סימניה נותרו בתשלילים המוטבעים בטיח בצורת אריחי בטון מודרניים (בלטות). מתחת למפלס הרצפה נחשפה שכבת מילוי עבה אשר כיסתה את כל השרידים שמתחתיה והגבִּיהה למעשה את מפלס החלל אל מפלס הרחוב של ימינו. לפי ממצא כלי החרס בתוך המילוי (ר׳ איורים 10–12) נראה שהחלל הוסב לחנות כבר בתקופה העות׳מאנית המאוחרת, במאות הי״ח–הי״ט לסה״נ.

נוסף להגבהת מפלס האולם והתאמתו למפלס הרחוב הסמוך נבנתה חזית חדשה למבנה, הכוללת שתי אומנות ופתח מקורה בקשת (P7, P8; תכנית 1). במבט מהרחוב אל החזית נראה, שהחזית משתלבת בבניית הקמרון אשר מקרה את השוק בחלק זה. הקמרון נשען על קירות הבנויים לצדי הדרך ומשמשים חזיתות לחנויות שבהן קרועים הפתחים.[3] מרכיב נוסף, שאִפשר ליצור במקום חלל מלבני, הוא קירות המעטפת הבנויים מ׳בלוקים׳ ויוצרים מחיצות בין האומנות הצדדיות וכן בקצה המערבי של החלל. המחיצות הללו מושתתות בחלקן על קירות אבן הבנויים מאבני גוויל ללא מלט (תכנית 1: חתכים 1–1, 2–2).

שכבה ב׳

בשלב זה נבנה, ככל הנראה, האולם שנערכה בו החפירה, זאת על סמך עדותו של ההיסטוריון בן המאה הט״ו, מוג׳יר אל־דין (ר׳ דיון, להלן). האולם מורכב משלושה זוגות של אומנות מקבילות (תכנית 1): זוג אומנות מזרחי (P1, P6), הפונה אל חזית השוק ובנוי מאבני גזית; זוג אומנות אמצעי (P2, P5), הבנוי על מצע של אבני גוויל גדולות; וזוג אומנות מערבי (P3, P4).

באולם נחשפה סדרת מתקנים — חלקם בנויים במפלס היסודות וחלקם במפלס האומנות. ייתכן שמפלס המתקנים הוא המפלס המקורי של האולם.[4] שישה מתקנים טויחו בטיח הידראולי (L121–126), שניים לא טויחו כלל (L119, L120). בין המתקנים המטויחים נחשף קיר מחיצה (W1). ממערב לקיר זוהו שרידיהם של שלושה מתקנים מטויחים (L124–126). חלקם העליון של המתקנים נהרס לפני החפירה, ולכן נחשף בעיקר חלקם התחתון. גובה המתקנים, ובמידת־מה גם נפחם, שוחזרו על סמך שרידי הטיח וחומרי המליטה שנותרו על האומנות הצדדיות ששימשו עבורם דפנות.

איור 3. המתקנים 121—123 מצד ימין ומתקן 126 מצד שמאל, מבט לצפון; ברקע — אומנה P5.

מתקן 126. המתקן צמוד לאומנה P5 המשמשת עבורו דופן צפונית. מתארו רבוע (1.7 × 1.9 מ׳ בחלקו הפנימי; תכנית 1; איור 3), רצפתו מטויחת בטיח ורוד מעורב בגריסי חרסים. מלבד הדופן הצפונית, יסודות שאר הדפנות בנויים מאבני גזית מלבניות. קצותיהם של קירות המעטפת המזרחי והמערבי נותרו בתשליל הטיח על האומנה. שרידי הטיח נשתמרו לגובה 1.5 מ׳ לערך — עדות לגובה המתקן. ייתכן שהיה עוד מתקן צמוד למתקן 126 ממזרח, בינו לבין קיר 1, אך מלבד הטיח על האומנה לא נמצאו שרידים אחרים.

מדרום למתקן 126 נחשפו שרידיהם של עוד שני מתקנים (L124, L125) צמוד לאומנה P2. צורתם הכללית של המתקנים שוחזרה על סמך שרידי טיח שנשתמרו על אומנה P2 ועל סמך שרידי הרצפות שלהם.

מתקן 124. מתארו של מתקן 124 היה, ככל הנראה, רבוע (תכנית 1). המתקן הוצמד לאומנה ולקיר 1 אשר שימשו דופנותיו הדרומית והמזרחית. על האומנה שרדו סימני טיח וחומר מליטה בשלושה אזורים: בקצה המזרחי נותרו סימנים עד לגובה כ־2.4 מ׳; במרכז הגיעו הסימנים לגובה כ־2.1 מ׳; ובקצה המערבי הם הגיעו לגובה של כ־1.8 מ׳ (תכנית 1: חתך 2–2). דופנותיו הדרומית והמערבית של המתקן הורכבו ממחיצה שהפרידה בינו לבין מתקן 125. למתקן הייתה רצפת טיח שחלקה אף עלה על האומנה. הרצפה הכילה גריסי חרס רבים שהקנו לה גוון ורוד.

מתקן 125. בדומה למתקן 124, גם מתקן 125 שוחזר כבעל מתאר רבוע, התחום בין אומנה P2 בדרום, המחיצה המשותפת במזרח, הדופן של מתקן 126 בצפון ודופן מערבית, שנותרו ממנה סימני טיח בקצה המערבי של האומנה. בדומה למתקן 124, גם למתקן זה הייתה רצפת טיח שהכילה גריסי חרס (תכנית 1: חתך 2–2).

מתקנים 121–123. ממזרח לקצהו הצפוני של קיר 1 וצמוד לו נחשפו שלושה מתקנים מלבניים (L121–123; תכנית 1; איורים 3, 4) הדומים זה לזה בצורתם ובגודלם. שלושת המתקנים בנויים מאבנים מעובדות חלקית, ושלושתם נסמכים אל קיר 1 המשמש להם דופן מערבית. הטיח מכסה את פני המתקנים, והוא מורכב משתי שכבות: שכבת יסוד המשוחה ישירות על קירות הדופן ומורכבת מחומר מליטה אפור מעורב בשברי חרסים, ושכבת פני שטח המורכבת מחומר מליטה לבן מעורב בגריסי חרס. נראה כי שלושת המתקנים הם חלק מסדרה של מתקנים שהמשכה בצפון, מעבר לגבול החנות שבה בוצעה החפירה, זאת על סמך המשכה של הדופן הצפונית של מתקן 121 אל

איור 4. מתקנים 121—123, מבט למערב.

איור 5. מתקן 120 בקדמת התצלום, ומתקן 119 מאחור, מבט לדרום.

מתחת למחיצה הבנויה בין אומנות P5 ו־P6. המתקנים בנויים בתוך גוש בנוי מאבני גוויל המלוכדות בחומר מליטה חום הדומה ללבנים.

איור 6. פתח בצפון מתקן 119, מבט למערב.

באותו גוש בנויים שני מתקנים שמתארם עגול (L119, L120) הצמודים זה לזה.

מתקן 119. נחשף חלקו הצפוני של מתקן עגול, הבנוי מאבני גוויל מלוכדות בחומר מליטה קשה שגונו חום־אדום ומעורב בגריסי גיר (L119; תכנית 1; איור 5). חלקו הדרומי של המתקן נמשך מעבר לאולם שנחפר. המתקן בנוי משני חלקים, עליון ותחתון; חלקו העליון שרד בחתך הדרומי שבין אומנות P1 ו־P2 שאליהן הוא צמוד.

רצפת המתקן שרדה כמעט במלואה, מתארה עגול. קירות המעטפת עוקבים אחר המתאר העגול, והם יוצרים מעטפת עגולה שקוטרה התחתון

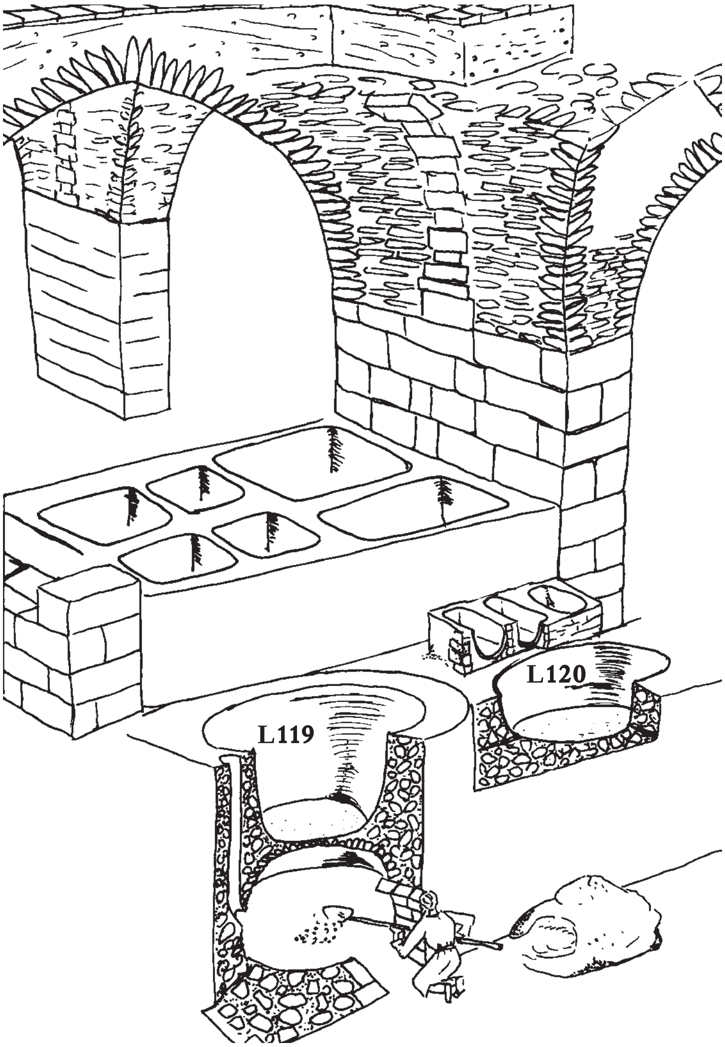

איור 7. שחזור המתקנים.

רחב מקוטרה העליון, שכן הקירות בנויים בנטייה פנימה. בדופן המזרחית של המתקן קרוע פתח הבנוי מאבני גיר מסותתות למשעי (איור 6). שרידי שרפה, שנחשפו על רצפת המתקן ולאורך הדפנות, הבנייה החזקה והפתח המדופן באבן — כל אלה מעידים על כך שהמתקן שימש בית אש או תנור.

עדות לחלקו העליון של המתקן נשתמרה בחתך הדרומי, ששרדו בו הדפנות המערבית והמזרחית, הבנויות מאותה ליבה של החלק התחתון. בניגוד לחלקו התחתון של המתקן, דופנות החלק העליון הולכות ומתרחבות מהבסיס לטפחות. אפשר לשער שלחלק העליון היה מתאר עגול שקוטר בסיסו דומה לקוטר תקרתו של החלק התחתון. שחזור מתארו של החלק העליון מציג בריכה שקוטרה רחב בחלק העליון וצר בתחתון, כך ששילוב שני החלקים יחד יוצר חתך בצורת שעון חול. בניגוד לשעון חול, שבו דרוש פתח למעבר החול בין שני חלקיו, במתקן זה הייתה דופן שהפרידה בין שני החלקים. כלומר, לחלקו העליון של המתקן הייתה רצפה שנשענה על הקמרון שנוצר מתקרת החלק התחתון. רצפה זו לא שרדה בחתך, וככל הנראה לא עמדה בעומס המילוי שסתם את המתקן. ייתכן שהמתקן שימש תנור להרתחת נוזלים (ר׳ דיון, להלן), כך שבחלקו התחתון הייתה האש ואילו בעליון, הנוזלים (איור 7). חלקו התחתון של המתקן בנוי במפלס נמוך ממפלס אומנה P1, ובחתך הדרומי נראה שהוא הוצמד ליסודותיה. נראה על כן, שהמתקן מאוחר לאומנה (תכנית 1).

איור 8. קיר 2, מבט למערב.

מתקן 120. מצפון לתנור 119 נחשף מתקן עגול, הבנוי באותה שיטה, אך מפלס רצפתו גבוה ממפלס המתקן הדרומי (752.71 מ׳ מעל פני הים לעומת 752.33 מ׳ מעל פני הים בהתאמה; תכנית 1; איור 5).[5] למתקן זה לא נמצאו פתחים, וייעודו אינו ברור. כיוון שצורת בנייתו דומה לזו של המתקן הדרומי, ייתכן ששימש לשמירת חום הנוזלים שחוממו במתקן הסמוך.

בחלקו המזרחי של השטח, צמוד לפתח הכניסה, נחשף קיר הבנוי משתי שורות של אבני גוויל (W4; תכנית 1: חתך 3–3). הפן הדרומי של הקיר שימש הדופן הצפונית של תעלה (L114) מדופנת בטיח אפור. לא נמצא חיבור בין התעלה לקיר, ובינה לבין המתקנים.

המתקנים נמצאו מכוסים במילוי מכוון אשר נועד, ככל הנראה, להגביה את מפלס החנות ולהתאימו למפלס הרחוב או השוק. המילוי מורכב מאדמה אפורה, מעורבת באבנים קטנות למדי, ונמצאו בו חרסים מהתקופה העות׳מאנית המאוחרת (ר׳ איורים 10–12).

שכבה ג׳

לשכבה זו שייכים קיר 5 ורצפה 130 (תכנית 1). הקיר בנוי מאבנים גדולות למדי, מעובדות למחצה, בכיוון צפון–דרום, והוא נמשך מתחת לאומנות P5 ו־P2. הרצפה עשויה מגיר מהודק. היחס בין הקיר לרצפה אינו ברור.

שכבה ד׳

השכבה מיוצגת בקיר 2, הבנוי מאבני גוויל, ללא חומר מלכד, בכיוון צפון–דרום, ונמשך מתחת לאומנות P3 ו־P4 (תכנית 1; איור 8). בחפירה מצומצמת צמוד לדופן המזרחית של הקיר נחשפה שכבת גיר כתוש, נקייה מממצא, ואילו בחפירה צמוד לפן המערבי של הקיר נמצאו שברי כלי חרס המתוארכים לתקופת הברזל 2. אל קיר 2 ניגש קיר 3 הבנוי על מילוי גיר כתוש הניגש אל קיר 2. מכאן, שקיר 3 מאוחר לקיר 2 (תכנית 1: חתך 1–1).

חתך מערבי

בחתך נשתמרה רצפה (ללא מספר לוקוס) הניגשת לשני קירות: קיר דרומי (W6), המורכב מארבעה נדבכים, וקיר צפוני (W7), שנשתמרו ממנו שני נדבכים שעליהם מושתת יסוד אומנה P3 (תכנית 1: חתך 4–4; איור 9). כמו כן, הובחנו תעלות היסוד (t1, t2) של שתי האומנות המערביות (P3, P4). ייתכן שהרצפה וקירות 6, 7 נבנו במהלך שכבה ג׳, על סמך המפלסים הדומים של שתי השכבות: גובה הרצפה בין שני הקירות הוא כ־752.32 מ׳ מעל פני

איור 9. החתך המערבי ומאחוריו זוג האומנות המערביות, מבט למערב; במרכז — החלק התחתון של קיר 2.

הים וקצהו העליון של קיר 6 בגובה 753.70 מ׳ מעל פני הים לערך. קיר 5 נמצא במפלס 753.24 מ׳ מעל פני הים לערך.

חתך דרומי
בחתך הדרומי נמצא עמוד מונוליתי שוכב על צדו מעל מילוי, ומעליו בנויה מחיצה (תכנית 1: חתך 2–2). מקור העמוד אינו ברור, אך נראה שהוא אינו באתרו וכי הוא חלק מהמילוי.[6]

ממצא כלי החרס

שכבה א׳
במילוי החותם את המתקנים ומכסה אותם (לוקוסים 104, 108, 112, 116, 117) נמצאו שברי כלי חרס מהמאות הי״ח–הכ׳ לסה״נ (הרוב), אך גם מהמאות הי״ג–הי״ד לסה״נ. השכבה מתוארכת למאות הי״ח–הי״ט לסה״נ על סמך המקטרות והכלים העשויים טין אפור.

כלים מטין אפור (Gaza ware).— לטיפוס זה שייכים קערה (איור 10: 1) ופך ששפתו מעובה (איור 10: 2). כלים דומים נמצאו ברמת נוף (Ustinova and

איור 10

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	117	1037/6	טין אפור, גריסי גיר ונציץ
2	פך	104	1006/3	טין אפור
3	קערה	116	1034/2	טין חום־אדמדם, ליבה שחורה
4	קערה	116	1038/6	טין חום־אדמדם, ליבה שחורה
5	קערה	117	1037/1	טין כתום־חום, ליבה שחורה וחסמים לבנים קטנים וגדולים
6	קערה	108	1014/3	טין כתום־חום, ליבה שחורה וחסמים לבנים קטנים, עיטור בגריעה על השפה
7	קערה	116	1028/2	טין חום־אדמדם, ליבה שחורה
8	קדרה	116	1028/3	טין חום־אדמדם, ליבה שחורה
9	קנקן	116	1038/4	טין כתום־חום, ליבה שחורה וחסמים לבנים קטנים
10	קנקן	117	1029/7	טין כתום־חום, ליבה שחורה וחסמים לבנים קטנים
11	קנקן	117	1037/6	טין כתום־חום, ליבה שחורה וחסמים לבנים קטנים
12	קנקן	117	1029/8	טין כתום־חום, ליבה שחורה וחסמים לבנים קטנים
13	קנקן	116	1038/7	טין כתום־חום, ליבה שחורה וחסמים לבנים קטנים
14	פך	108	1014/4	טין כתום־חום, ליבה שחורה וחסמים לבנים קטנים
15	פך	116	1038/1	טין כתום־חום, ליבה שחורה וחסמים לבנים קטנים
16	פך	104	1006/3	טין כתום־חום, ליבה שחורה וחסמים לבנים קטנים
17	נר צבוט	116	1038/3	טין כתום־חום, ליבה שחורה וחסמים לבנים קטנים

(Nahshoni 1994: Fig. 14:9) ובצובה, והם תוארכו למאות הי״ח–הכ׳ לסה״נ (Grey 2000:91–92).

כלים מטין אדום.— נמצא מגוון של כלים שגוונם חום־אדמדם וליבתם שחורה.[7] בתוך הטין יש גריסי גיר רבים היוצרים נקודות לבנות על פני הכלי. מקבוצה זו נמצאו קערות מטיפוסים אחדים: קערות המיספיריות פשוטות (איור 10: 3, 4), קערות עם שפת מדף (איור 10: 5, 6), קערה מזווה (איור 10: 7) וקדרה (איור 10: 8). מאותו החומר עשויים

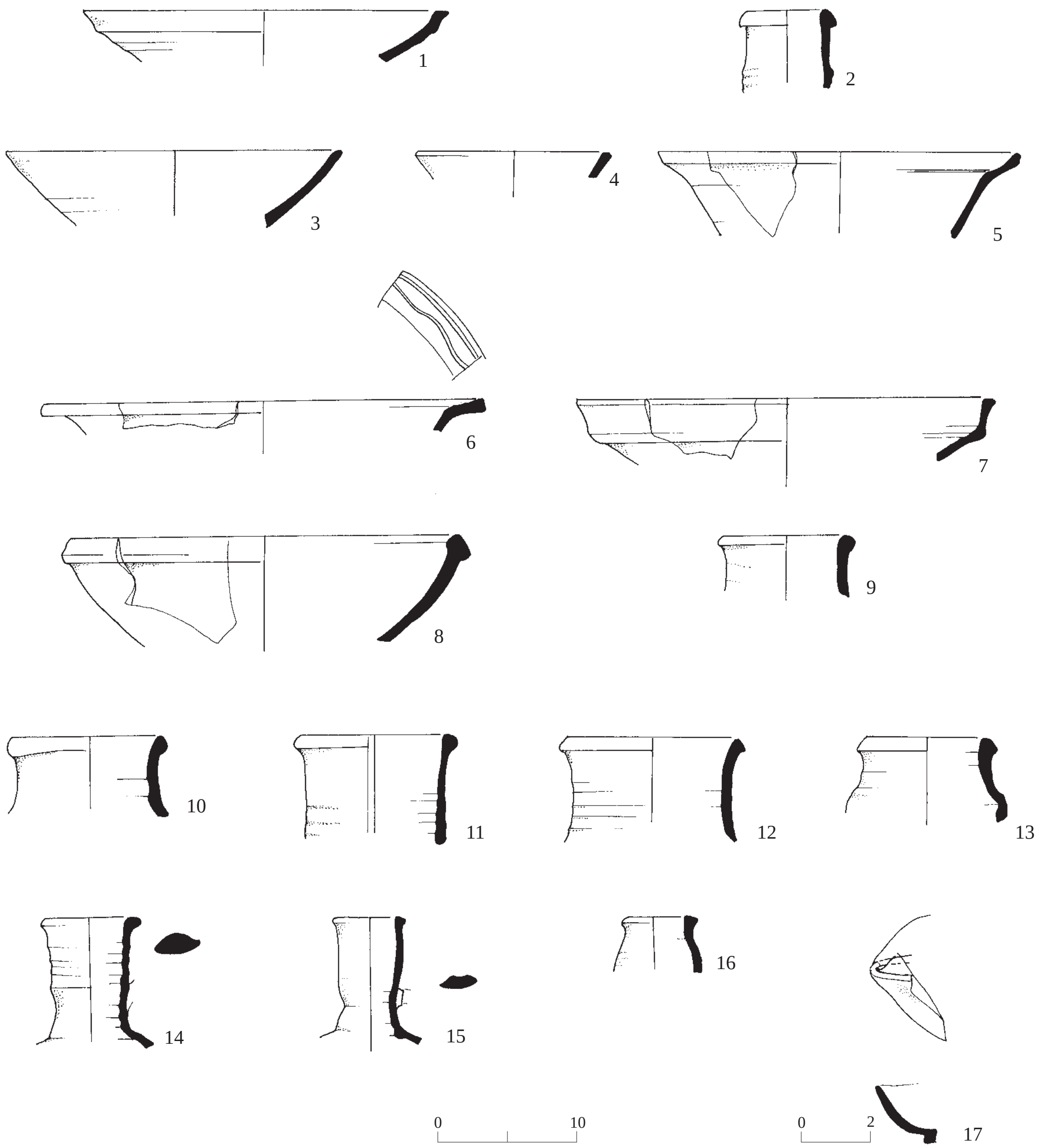

איור 10. כלי חרס מהתקופה העות׳מאנית (שכבה א׳).

גם קנקנים (איור 10: 9–13), פכים (איור 10: 14–16) ונר צבוט שלו בסיס דיסקוס (איור 10: 17). נרות דומים נמצאו ביפו — אחד עשוי מטין אפור ומתוארך למאה הי״ט לסה״נ, ואחר, מטין חום (Kletter 2004: Fig. 10:4, 6) — וברמת הנדיב (Boas 2000: Pl. VI:2, 3). הנרות מיפו ומרמת הנדיב עשויים אמנם מטין אפור, אך צורתם דומה. הדמיון בין כלי הקבוצה האדומה לטיפוסי כלים אחרים, יחד עם שאר הממצאים במכלול, מאפשרים לייחס את הקבוצה למאות הי״ח–הי״ט לסה״נ.

כלים עשויים ביד.— נמצאו שלושה טיפוסי כלים: קדרה עם עיטור חבל (איור 11: 18) — מקבילה לה נמצאה בגן הארמני (Tushingham 1985: Fig. 45:11); קערות מחופות לבן מעוטרות באדום (איור 11: 19, 20) — טיפוס זה מופיע במחצית השנייה של המאה הי״ב לסה״נ ונפוץ מאוד בתקופה הממלוכית (Avissar and Stern 2005:88); וקנקן עם חיפוי לבן וצביעה באדום (איור 11: 21).

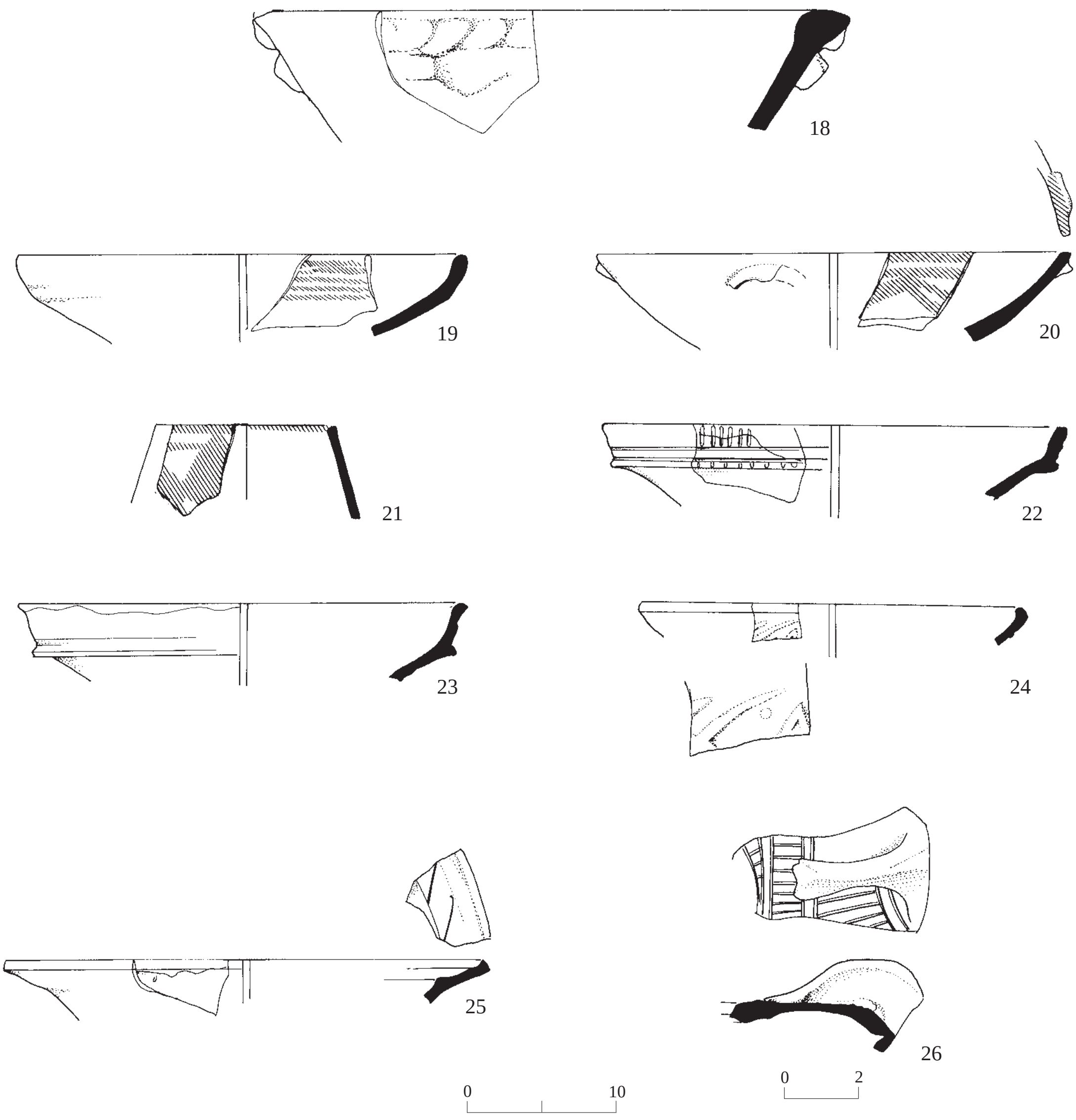

איור 11. כלי חרס משכבה א׳.

איור 11

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
18	קדרה	117	1029/1	טין כתום ורוד, חסמי גיר, עיטור חבל בחלקו החיצון של הכלי
19	קערה	117	1029/2	טין כתום ורוד, חסמי גיר, ציור במרח חום בפנים הכלי
20	קערה	117	1037/3	טין כתום־ורוד, חסמי גיר ושרידי קש, ציור במרח חום על חיפוי לבן בפנים הכלי
21	קנקן	116	1038/5	טין כתום־ורוד, חסמי גיר, ציור במרח חום על הדופן החיצונית
22	קערה	117	1035/2	טין כתום, זיגוג ירוק על חיפוי לבן בחלקו הפנימי של הכלי, עיטור בגריעה על הדופן החיצונית
23	קערה	112	1020/5	טין כתום, זיגוג ירוק על חיפוי לבן בחלקו הפנימי של הכלי
24	קערה	108	1014/6	טין אפור בהיר, זיגוג צהוב בחלק הפנימי וירוק בחיצוני
25	קערה	117	1029/6	טין כתום, זיגוג ירוק על חיפוי לבן, עיטור בחריתה מתחת לזיגוג
26	נר בתבנית	117	1035/3	טין כתום בהיר, עיטור גאומטרי בתבנית על החלק העליון

ייבוא מאיטליה.— נמצאו שתי קערות מזוות שלהן רכס על הכתף, העשויות מטין אדום־כתום הכולל נציץ ומזוגגות בירוק מעל חיפוי לבן (איור 11 :22, 23). טיפוס זה מתוארך למאות הי״ג–הט״ו לסה״נ (Avissar and Stern 2005:73–74). כן נמצאה קערה עשויה בדפוס (Molded Ware), בעלת זיגוג צהוב בחלקה הפנימי וירוק בחיצוני (איור 11 :24). ייצורן של קערות מטיפוס זה מיוחס לירושלים, שם הן מופיעות לקראת סוף המאה הי״ד לסה״נ (Avissar and Stern 2005:22–24). נמצאה גם קערה עם שפת מדף וחריתה על השפה מתחת לזיגוג ירוק מעל חיפוי לבן (איור 11 :25).

נר עשוי בדפוס.— נמצאו שברי נר עשוי בדפוס, הנושא דגם הנדסי ולו ידית צמודה לגוף (איור 11 :26). נרות דומים נמצאו בירושלים ומתוארכים מאמצע המאה הי״ג עד סוף המאה הי״ד לסה״נ (Tushingham 1985: Fig. 45:1–3).

מקטרות.— נמצאו ארבעה שברי מקטרות. שתיים עשויות מטין אפור (איור 12 :27, 28), שדומות להן נמצאו בצובה ותוארכו למאה הי״ח לסה״נ (Simpson 2000: No. 16, 17); ורדה, הדומה לזו הטבועה בתחתית המקטרת שבאיור 12 :28, טבועה בתחתית מקטרת אפורה מאותה קבוצה בצובה (Simpson 2000: No. 32) — ייתכן שהטביעות מצביעות על בית יוצר משותף. שתי מקטרות יוצרו מטין חום, מחופות חום וממורקות (איור 12 :29, 30) — מקטרות דומות נמצאו בצובה ותוארכו לאמצע –סוף המאה הי״ט לסה״נ (Simpson 2000: No. 125).

שכבה ב׳

בשכבת הטיח העליונה שכיסתה את המתקנים (L121, L122 ו־L126) נמצאו שברי כלי חרס, המצביעים, ככל הנראה, על תיארוך הטיח למאה הי״ח לסה״נ.

קערות.— נמצאו קערה מזווה, ללא זיגוג (איור 13 :1) וקערות שלהן דופן ישרה (איור 13 :2, 3).

סיר לילה.— נמצא סיר לילה עם ידית בתחתית השפה (איור 13 :4). מקבילות לו נמצאו בירושלים: בשער שכם (Wightman 1989: Pl. 56:5) ובאוהל יצחק (לפרסום ראשוני, ר׳ Barbe and Deadle 2006) במכלול מהמאה הי״ט לסה״נ.

קנקנים ופכים.— נמצאו קנקנים (איור 13 :5, 6) ופכים (איור 13 :7, 8).

שכבה ג׳

במילוי לצדי קיר 5 ומעליו נתגלו שברי כלי חרס מהתקופות הביזנטית, הרומית והברזל. המילוי כיסה את הקיר וניגש אליו, ולכן הוא מאוחר לו. על פי הממצא המאוחר ביותר אפשר לתארך את

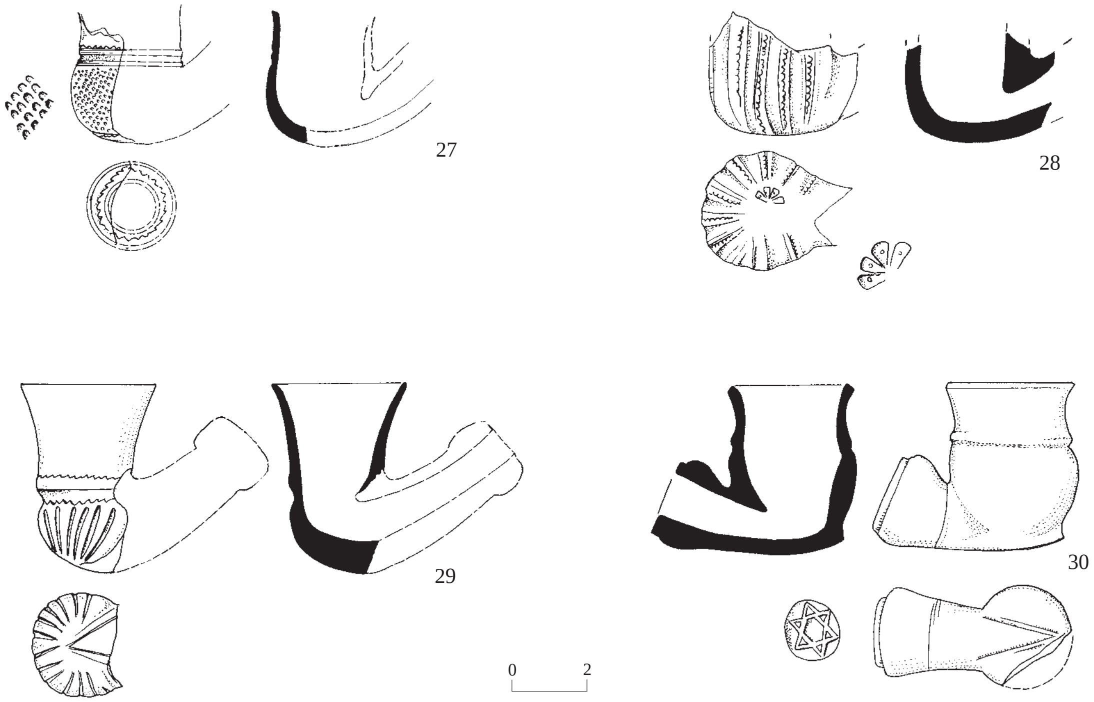

איור 12. מקטרות משכבה א׳.

מס׳	לוקוס	סל	תיאור
27	112	1020/3	טין אפור, עיטור בגריעה על הדפנות ומעגלים חד־מרכזיים בתחתית
28	112	1020/1	טין אפור, עיטור בקווים אנכיים, ורדה על הבסיס
29	112	1020/4	טין חום, חיפוי אדום־סגול כהה ממורק
30	112	1020/2	טין חום, חיפוי אדום־סגול כהה ממורק, מגן דוד טבוע על הצד

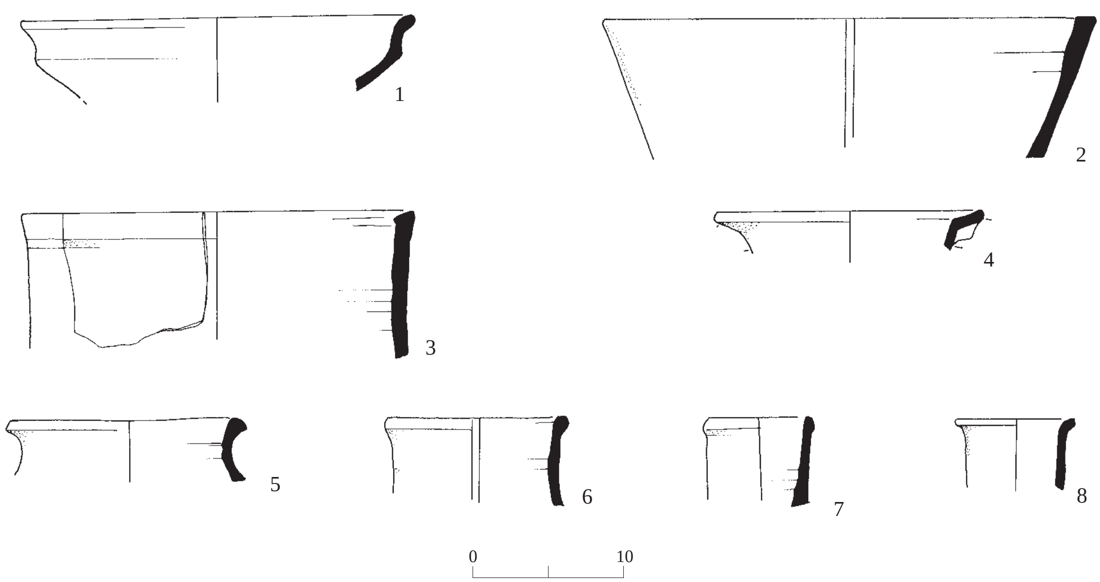

איור 13. כלי החרס משכבה ב׳.

◄ **איור 13**

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	121	1050/1	טין כתום־חום, גריסי גיר
2	קערה	126	1033/3	טין כתום, ליבה אפורה
3	קערה	126	1033/2	טין כתום־חום, ליבה אפורה
4	סיר לילה	126	1033/1	טין כתום, ליבה אפורה
5	קנקן	122	1051/1	טין כתום־חום, ליבה אפורה
6	קנקן	122	1051/4	טין כתום, ליבה אפורה
7	פך	122	1051/3	טין כתום־חום מעורב בגריסי גיר
8	פך	122	1051/2	טין כתום־חום מעורב בגריסי גיר

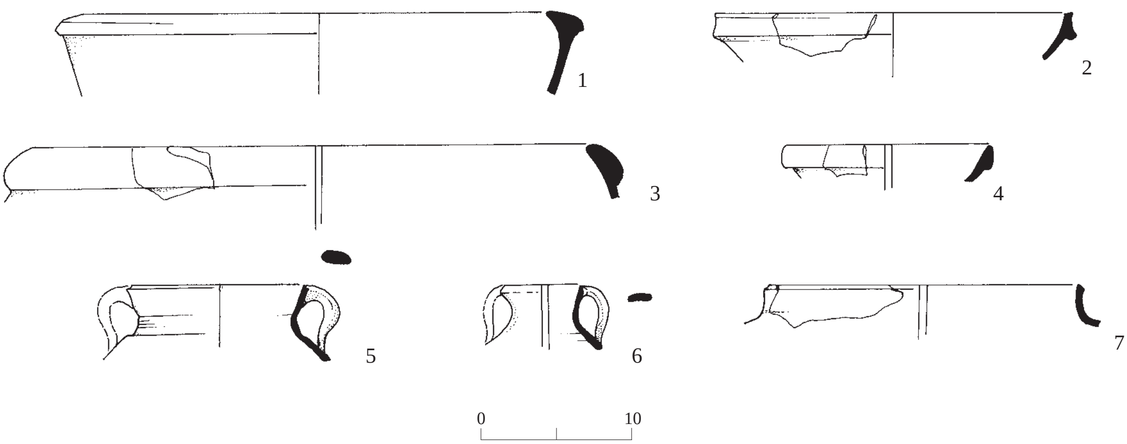

איור 14. כלי החרס משכבה ג׳.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	130	1044/1	ליבה אפורה, פני הכלי כתומים
2	קערה	130	1044/5	טין כתום־אדום
3	קדרה	130	1044/8	טין כתום, גריסי גיר
4	קערה	130	1044/7	טין כתום, גריסי גיר
5	סיר בישול	130	1044/2	טין אדום־חום
6	סיר בישול	130	1044/3	טין אפור־חום
7	סיר בישול	130	1044/6	טין אדום־חום

הקיר או את שלב השימוש האחרון בו לתקופה הביזנטית. במילוי נמצא גם מטבע המתוארך לשנים 324–498 לסה״נ.[8]

קערות.— נמצאו קערות מכמה טיפוסים: קערה מטיפוס Late Roman C (איור 14: 1), המתוארכת לרבע השני של המאה הו׳ לסה״נ (Hayes 1972:331, Fig. 69:31); קערה מטיפוס Rouletted Bowls (איור 14: 2), המתוארכת למאה הו׳ לסה״נ (Magness 1993:187–189); קדרה מחופה אדום עם מירוק אבניים, שפה מעובה ומקופלת חוצה (איור 14: 3); קערה מחופה אדום עם מירוק אבניים,

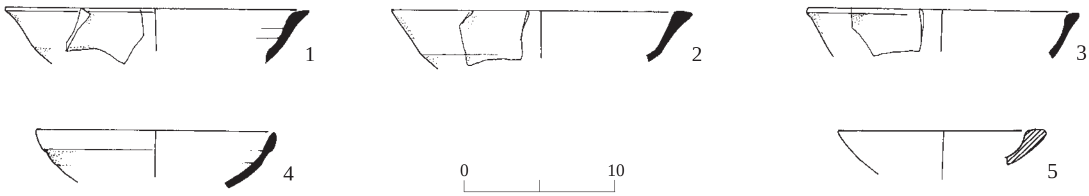

איור 15. חרסים משכבה ד׳.

מס׳	לוקוס	סל	כלי	תיאור
1	103	1004/3	קערה	טין כתום בהיר, חיפוי אדום, מירוק אבניים בפנים הכלי
2	103	1003/4	קערה	טין כתום בהיר, חיפוי אדום, מירוק אבניים בפנים הכלי
3	103	1004/1	קערה	טין כתום בהיר
4	103	1003/1	קערה	טין כתום־אדום, חיפוי אדום, מירוק אבניים בפנים הכלי
5	103	1003/2	קערה	בהט

שפה מעובה ומקופלת חוצה (איור 14: 4). מקבילות לקדרה מס׳ 3 ולקערה מס׳ 4 נמצאו בחפירות מדרום להר הבית, במכלול המתוארך למאות הח׳–הו׳ לפסה״נ (Mazar and Mazar 1989: Pls. 2:3–6; 3:1–3).

סירי בישול.— נמצא סיר בישול עם ידית הנמתחת מהשפה לכתף הכלי, שפה עם רכס וצילוע בבסיס הצוואר (איור 14: 5) — מקבילה לו נמצאה בחפירת התחנה השביעית (Alliata and Kaswalder 1995: Fig. 11:21). הטיפוס מתוארך למאות הא׳–הב׳ לסה״נ ברובע היהודי (Magness 2006: Pl. 7.1:15). לסיר אחר, שקוטרו קטן יותר (איור 14: 6), נמצאה מקבילה ברמת הנדיב, שם תוארך הטיפוס למאות הא׳–הב׳ לסה״נ (Calderon 2000: Pl. II:39, 40). לסיר הבישול שבאיור 14: 7 נמצאה מקבילה בחפירת התחנה השביעית (Alliata and Kaswalder 1995: Fig. 11:22). מקבילות אחרות נמצאו ברמת הנדיב, שם הן תוארכו למאה הא׳ לסה״נ (Silberstein 2000: Pl. VI:10).

שכבה ד׳

במילוי שכיסה את קיר 2 נתגלו קערות המתוארכות למאות הח׳–הו׳ לפסה״נ.

קערות.— נמצאו קערות מחופות אדום וממורקות (איור 15: 1, 2); קערה מאותו טיפוס, אך ללא חיפוי ומירוק (איור 15: 3); וקערה ששפתה מקופלת חוצה, ממורקת בחלקה הפנימי והחיצון (איור 15: 4). מקבילות לקערות נמצאו בחפירות מדרום להר הבית, במכלול המתוארך למאות הח׳–הו׳ לפסה״נ (Mazar and Mazar 1989: Pls. 2:3–6, 21–23; 3:1–3). כמו כן, נמצא שבר מקערת בהט (איור 15: 5).

דיון ומסקנות

מפעל ייצור הסבון לאור המקורות

מוג׳יר אל־דין[9] מתאר כך את דרכו היוצאת מבאב אל־נאט׳ר (שער המשגיח; ר׳ איור 1):

״וחארת [שכונת] באב אל־נאט׳ר, אחד משערי המסגד [הכוונה לחארם], במקביל לה מכיוון מערב עקבת אל־סוק הידועה היום בעקבת אל־סת, ייחוס השם הוא בשל מבנה מפואר שנבנה על ידי הגברת טנשק אל־מט׳פריה. הגברת טנשק חיה[10] בשנת שבע מאות ותשעים וארבע. גובל בדרך [דרך אל־סת] ממערב סוק אל־זית ובו סמטה מצד מזרח הידוע באבי שאמה, ובקו ואדי אל־טואחין [רחוב הגיא בימינו] שכונת אל־ע׳ואנמה הסמוכה למסגד מצד מערב והיא נקראת כך בשל בני ע׳אנם ומקביל לה מכיוון מערב עקבת אל־ט׳אהריה [דרך הייסורים של ימינו] והיא נקראת כך בשל המצאות זאויה קדומה שנקראת אל־ט׳אהריה ובעקבת אל־ט׳אהריה מצד דרום עקבה שנקראת אל־סודאן, ובה גם מצד צפון זוקאק הידוע בקנאטר ח׳צ׳יר ובסוף העקבה

מצד מערב סוק אל־פח׳ר ושמו לפי פח׳ר אל־דין הפטרון של המדרסה פח׳ריה ובו [השוק] מצאבן בה נעשה הצאבון. צמוד לסוק אל־פח׳ר ממערב עד הצפון חארת בני מרה אליה [לשכונה] צמוד ממערב חארת אל־זראענה וחארת אל־מלאט והיא בפרברי העיר בצמוד לשכונת הנוצרים ממערב ושכונת באב אל־עמוד״ (מוג׳יר אל־דין, כרך ב׳, עמ׳ 54 ; תרגום: המחבר).

הקטע מתאר את צעדיו של מוג׳יר אל־דין ביציאתו משער המשגיח אל הסמטות שבסביבתו הקרובה, כמו שכונת אל־ע׳ואנמה הקרובה ושוק אל־זית המרוחק. בדרכו מצביע מוג׳יר אל־דין על המונומנטים העיקריים הנקרים בדרכו, אחד המבנים הללו הוא המבנה המפואר של הגברת טנשק שעל שמה נקרא גם הרחוב: ׳עקבת אל־סת טנשק׳ או בגרסה המקוצרת ׳עקבת אל־סת׳ (דרך הגברת), אשר לפי העדות נקרא לפני כן ׳עקבת אל־סוק׳, כלומר מעלה השוק.[11] בהמשך תיאורו, מוביל אותנו מוג׳יר אל־דין אל רחוב אל־ט׳אהריה. לפי תיאור סביבתו, ובמיוחד השתמרות שמה של הדרך המתפצלת מצפון — קנאטר ח׳צ׳יר — אשר נשתמרה עד ימינו, נראה שזוהי ׳דרך הייסורים׳ (Via Dolorosa), שבה הייתה בעבר זאויה שנקראה אל־ט׳אהריה, אשר מוג׳יר אל־דין החשיבה כקדומה, כלומר, לכל הפחות קדומה לימים שבהם הוא פעל בעיר העתיקה (המחצית השנייה של המאה הט״ו לסה״נ). בקצה המערבי של אותה דרך, אל־ט׳אהריה, יש שוק, שנקרא שוק אל־פח׳ר, והוא נבדל משוק אל־זית, שעליו מצביע מוג׳יר אל־דין בתיאור דרך אל־סת היורדת ממערב למזרח ומקבילה לעקבת אל־ט׳אהריה מדרום. כלומר, יש שני שווקים: האחד נקרא ׳סוק אל־זית׳, והשני — ׳סוק אל־פח׳ר׳. שני השווקים נמצאים ממערב למעלות שתוארו, על קו השוק של היום, שנקרא סוק ח׳אן אל־זית (שוק בית הבד).

סוק אל־זית. בניסיון לזהות את סוק אל־זית, כאמל אל־עסלי (1982: 81–89) הסיק מעדותו של מוג׳יר אל־דין המובאת לעיל, שהשוק התקיים ברצועה הנמתחת בין עקבת אל־סת או עקבת אל־תכיה בצפון לבין עקבת אל־סראיא בדרום. בחלקה המזרחי של הרצועה המתוארת נמצא בניין שאותו תיעד בסוף המאה הי״ט קונראד שיק, שזיהה את המקום עם ח׳אן אל־זית (Schick 1897:29).

הבניין המתואר בתכנית של שיק מורכב מאולם מלבני הכולל ארבע סטרות שבכל אחת מהן חמישה מפרצים מקורים בקמרונות צולבים; אחד המפרצים המרכזיים מקורה בכיפה הנשענת על תוף מתומן שקרועים בו פתחים לאוורור ולתאורה. בתארו את המבנה מעיד שיק, שהמבנה נראה כבנוי בתוך גבולות בריכה חצובה בסלע. את פני הסלע אפשר לראות בשתי הסמטות המקיפות את המבנה מצפון (עקבת אל־סת) ומדרום (עקבת אל־סראיא). כמו כן, מתאר שיק שני עמודים הנושאים כותרות מגולפות מאבן מיזי אדומה (מיזי אחמר), המשולבים בקיר המערבי של המבנה. עמודים דומים, מעיד שיק, נמצאים בחלק מהחנויות הבנויות צמוד לח׳אן וממערב לו (Schick 1897:30–31). ייתכן שעמודים אלו היו חלק מסדרת עמודים שעמדה בחלקו המזרחי של הרחוב הראשי באליה קפיטולינה. עמודים דומים להם נחשפו בכנסייה הרוסית ובחנות לממתקים של זלטימו, מטרים אחדים מעברו השני של הרחוב. בחנותו של זלטימו, בצדה המערבי של הדרך, היה גם בית בד בחלק הפנימי של החנות (עסלי 1982: 88).

בעדותו של מוג׳יר אל־דין לא מופיעה המילה ״ח׳אן״, וזו, ככל הנראה, הוספה למקום בתקופה העות׳מאנית, אז הכיל המקום, לצד שוק ומתקני תעשיית שמן, גם מפעל לייצור סבון. למבנה נוספו, ככל הנראה, גם חדרים לסוחרים ולבהמותיהם. עדות לבהמות מובאת בתיאורו של שיק, המזכיר גללי צואה של בהמות הפזורים על רצפת הח׳אן.

סוק אל־פח׳ר. מוג׳יר אל־דין מעיד: ״השוק נבנה על ידי פח׳ר אל־דין בונה המדרסה פח׳ריה״ (מוג׳יר אל־דין, כרך ב׳, עמ׳ 54 ; תרגום: המחבר). במשפט זה יש עדות לתאריך בניית השוק במימון של אל־קאצ׳י פח׳ר אל־דין בן מחמד בן פצ׳ל אללה, אשר פעל בימי הסולטאן אל־נאצר מחמד בן קלאון, בתקופת שלטונו השלישית (1309–1340 לסה״נ). פח׳ר אל־דין, מפקח החיל הממלוכי, היה קופטי שהתאסלם. הוא הקדיש הקדשים רבים ונפטר ב־15 לרג׳ב 732, דהיינו 12 באפריל 1332 (מוג׳יר אל־דין, כרך ב׳, עמ׳ 34). אל־ח׳אנקה אל־פח׳ריה היא אחד המבנים החשובים שנבנו בפקודת פח׳ר אל־דין בירושלים (Burgoyne 1987:258–269). חלק מהקדשיו בארץ הם מדרסה בשכם, בית חולים ברמלה ומדרסה נוספת בחברון (Burgoyne 1987:259–260).

בעדותו של מוג׳יר אל־דין מתואר סוק אל־פח׳ר בסוף עקבת אל־ט׳אהריה, שהיא חלק מ׳דרך הייסורים׳ של ימינו. קצהָ המערבי של העקבה מגיע עד לתחנה השביעית ב׳דרך הייסורים׳, ושם נמצאת קפלה. לפי המסורת הנוצרית, התחנה השביעית

איור 16. ציור משנת 1845 (מתוך: וינלאי 1993: 448)

נמצאת במקומו של שער בחומה הקדומה, הנקרא ׳שער המשפט׳.[12] דרך שער זה הוצא ישו אל מחוץ לעיר, ובהיותו בשער נפל ישו תחת נטל הצלב. בתחנה זו ניצב עמוד גבוה. בציור משנת 1845 נראית החזית המזרחית של הקפלה, הפונה לרחוב בית הבד ומקבלת את פני העולים בדרך הייסורים (וילנאי 1993: 448; איור 16). העמוד מבצבץ מעבר לחזית ונראה כיוצא מתוך הגג(?), עדות לכך שהמבנה עדיין לא הושלם בשעתו. בציור נראה מבנה נוסף צמוד למבנה הקפלה ומצפון לה. קצהו הדרומי של המבנה צמוד לקפלה ונראה שהוא ממשיך לצפון. לחלק המבנה המופיע בציור יש שני פתחים הפונים לרחוב. הרחוב מקורה בקמרון חבית הנשען בחלקו המערבי על חזית המבנה הצמוד לתחנה השביעית, ובחלקו המזרחי, הקמרון נשען על חזית מבנה שרק חלק מפינתו הדרומית־המערבית נראה בציור. בשנת 1877 נבנתה במקום כנסייה בת שתי קומות, אשר הכילה בתוכה את העמוד; חלקו התחתון נמצא בקפלה קטנה, והעליון — בכנסייה העליונה. עדות לשנת הבנייה אפשר למצוא באריח שיש ששולב ברצפת הכנסייה.

האולם הצמוד לקפלה מצפון מקורה בקמרון צולב, הנתמך בארבע אומנות רחבות בעלות חתך מלבני (Alliata and Kaswalder 1995: Figs. 2, 8). טכניקת הבנייה של האומנות ושל הקמרון דומה לזו שנחשפה בחפירה שתוארה כאן: שתי אומנות מקבילות, שלהן חתך מלבני, הנושאות קמרון חבית הבנוי מאבני גוויל (בערבית נקרא ׳ריש׳ משום שהוא דומה לנוצה). בין שתי האומנות המערביות בנויה קשת מאבני גזית; קשת דומה בנויה בחזית האולם, וגם היא מגשרת בין שתי האומנות המזרחיות. המפרץ בין ארבע האומנות מקורה בקמרון צולב הבנוי גם הוא מאבני גוויל. חלקן הצפוני של האומנות נמשך אל מעבר למחיצה הבנויה בין שתי האומנות הצפוניות ומפרידה בין האולם לבין החנות שמצפונו. בחנות אפשר לראות את הפן הצפוני של האומנות, ובמקביל להן בנוי זוג אומנות נוסף. ארבע האומנות תומכות יחד בקמרון צולב. למרות חיפוי הטיח המסתיר את קירות המבנה, אפשר לעמוד על הדמיון בצורת הקמרון ובגודל המפתח בין האומנות הדומים לאולם הצמוד לו מדרום. זוג האומנות הצפוניות של החנות נמשכות אל מעבר למחיצה הבנויה ביניהן ומפרידה בין החנות לבין האולם שמצפון לה — זהו האולם שנערכה בו החפירה. האולם שנחפר מקורה בשני קמרונות צולבים, מזרחי ומערבי; האומנות הצפוניות של החנות תומכות בקמרון המזרחי. שלוש האומנות הצפוניות באולם החפירה תומכות בשני קמרונות נוספים הבנויים מצפון. שיטת הקירוי חוזרת על עצמה בעוד ארבעה אולמות לצפון.

סדרת האולמות המתוארת, שנתמכת באומנות רחבות ומקורה בקמרונות צולבים, היא חלק

ממבנה אחד שבמקורו היה פתוח, ללא מחיצות. בשלב אחר, או בשלבים אחרים, הוספו מחיצות כדי ליצור חללים נפרדים. בחללים הללו נמצאות היום בין השאר חנויות השוק וקפלה.

לפי תיאורו של מוג׳יר אל־דין, בנקודה שבה בנוי השוק עמד סוק אל־פח׳ר. אופייה האחיד של הבנייה, גודלו של המבנה והמתקנים שנחשפו במהלך החפירה הובילו לזיהוי המבנה עם סוק אל־פח׳ר. השוק נמשך לצפון, והחנות שנערכה בה החפירה נמצאת במפרץ השלישי מדרום לאותו סוק אל־פח׳ר. מפלס הכניסה היום זהה למפלס הרחוב, אך ייתכן שמתחת לרצפות החנויות נמצאים שאר המתקנים של בית הבד או מתקנים אחרים השייכים לתעשיית השמן.[13] ייתכן אף שלשוק היה אגף מזרחי הבנוי על שפתו המזרחית של הרחוב, אך נושא זה טעון בדיקה עמוקה יותר של החנויות בצד זה. אם כן, בציור שתואר לעיל מצוירים חלקים מהחזיתות המזרחית והדרומית של סוק אל־פח׳ר.

תעשיית הסבון בירושלים

לעדותו של מוג׳יר אל־דין על אודות תעשיית הסבון בתקופה הממלוכית מצטרפת עדות נוספת המובאת בכתובת הקדשה המשובצת בחזית אל־ח׳אנקה דאודאריה שנבנתה בשנת 1295. בכתובת מפורטת רשימה של נכסים שמסיהם או רווחיהם עוברים לטובת התחזוקה של המדרסה. הרשימה כוללת, לצד כפרים כמו כפר ביר נבאלא במחוז ירושלים, גם מבני תעשייה, כמו מאפייה וטחנת קמח, וגם מפעל לייצור סבון בשכם (Burgoyne 1987:154).

ערב הכיבוש העות׳מאני הייתה בירושלים תעשיית סבון מפותחת. עדויות לאותה תעשייה נשתמרו בתעודות מארכיון בית המשפט המוסלמי. התעודות הקדומות ביותר הן מראשית הכיבוש העות׳מאני, שנות ה־20 למאה הט״ז לסה״נ, ובהן עדויות למפעלי סבון (בערבית: מצבנה [יחיד] מצאבן [רבים]) פעילים. רוב המפעלים רוכזו בשני אזורים בתוך חומות העיר: בחלק הדרומי־המערבי, הרובע היהודי/רובע ציון, ובחלק הצפוני, באב אל־עמוד וסביבתו. בחיבורו של כהן (Cohen 1989), ״כלכלת ירושלים בתקופה העות׳מאנית״, נזכרים 18 מפעלים לייצור סבון שפעלו בעיר במהלך המאה הט״ז. חלקם הוקמו בתקופה זו, חלקם האחר המשיך להתקיים מהתקופה הממלוכית, ואחרים הורחבו או הוקמו מחדש במבנים קיימים. עיקר המידע על מפעלי הסבון נדלה מתוך תביעות בבית הדין שבהן המפעלים נקראים בשמותיהם, ללא ציון מדויק של מיקום המפעל, עובדה המקשה על זיהוי מיקומם (Cohen 1989:61–63). שני מפעלים זוהו סמוך לסוק אל־פח׳ר: מצבנת אל־מיראניה, הקרובה לבאב אל־עמוד ומאחורי סוק אל־פח׳ר, והיא אחת הגדולות בעיר; המפעל השני ממוקם באזור סוק אל־פח׳ר ונקרא אל־שארוניא (Cohen 1989:64–66). מפעל שלישי, שנקרא אל־ג׳דעשיה או מולאנא אל־אפנדי, ממוקם בראש עקבת אל־ט׳אהריה, סמוך לסוק אל־זית (שמו של סוק אל־פח׳ר במאה הט״ז) (Cohen 1989:69). את מפעל אל־ג׳דעשיה הרחיב תורע׳וד אע׳א, אשר שינה את שמה של המצבנה לאל־תורע׳ודיה (Cohen 1989:70). ייתכן שהמתקנים שנחשפו בחפירה הם חלק מאחד ממפעלי הסבון שנזכרו, אך אין ביכולתנו להצביע על מי מהם.

תהליך ייצור הסבון

הסבון נעשה בעיקר מהמרכיבים הבאים: שמן זית, אפר מלחית הבורית (בערבית: קילי; מכיל אשלג) סיד ומים. תהליך ההכנה מתואר בתעודות מבית המשפט המוסלמי כתהליך בישול שהתבצע בתוך קלחת (קַדְר) שלרוב הייתה מנחושת. הבישול ארך ימים מספר, ולעתים נמשך שבוע או שבועיים, ובמהלכו הוספו אבקת הבסיס וסיד לצד המים ביחס משתנה (אביצור 1976: 184). ישנם שני סוגים עיקריים של סבון: ׳סבון בלדי׳, הסוג הנחות מבין השניים, שבתהליך ייצורו משתמשים במלח ובשמן נחות, ולעתים בשומן חיות; ו׳סבון נבלסי׳, המובחר יותר, המיוצר בשכם, משמן זית מובחר ומקילי וסיד נקיים. בסבון ׳הבלדי׳ השתמשו לרוב אנשי הכפר, ואילו ב׳נבלסי׳ השתמשו העירוניים (קאסמי 1988: 268–269).

המתקן העיקרי במצבנה היה סיר מתכת גדול שבו בושל השמן ליצירת הסבון. הסיר הונח בתוך בריכה בנויה מאבן שבחלקה התחתון בנוי תא בערה. בגמר תהליך הבישול נוצק הסבון הנוזלי על רצפתו של אולם מרווח (מַפְרַש). לאחר שהתייבש, הוא נחתך לקוביות והוטבע בסמל המפעל בפטיש מיוחד. לאחר החיתוך וההטבעה נאספו החתיכות והוערמו במגדלים לייבוש סופי שנמשך שבועות אחדים.

במפעל השמנים של משפחת חסונה בלוד פעלה מצבנה ובה סיר מתכת מדופן באבנים ותא בערה תת־קרקעי שלו ארובה. במפעל זה שימש הגג מַפְרַש שעליו נוצק הסבון הנוזלי לייבוש (איילון 1990: 180). מפעלים דומים נמצאים היום בשכם, שבה הייתה תעשיית סבון ענפה שנוהלה בידי אצולת העיר. אחד המפעלים הללו הוא המפעל של

משפחת טוקאן, שממשיך לפעול גם היום. במפעל טוקאן מבושל הסבון בתוך בריכה מדופנת במתכת, ומתחתיה יש תנור הדומה לזה שתואר במפעל משפחת חסונה.

אף על פי, ששני המפעלים שתוארו לעיל נבנו בתקופה העות׳מאנית,[14] נראה שמתקניהם, ובעיקר התנורים, דומים לתנור שנחשף בחפירה, אשר לו תא בערה תחתון ובריכה פתוחה, שהכילה, ככל הנראה, סיר מתכת לבישול הסבון. ייתכן, שאל התנור ירדו במדרגות ממפלס המפעל, דהיינו מפלס המתקנים. המדרגות לא נחשפו בחפירה, וייתכן שהן נמצאות בחלקים שלא נחפרו באחד מהאולמות הסמוכים לאולם שבו נערכה החפירה.

מסקנות

מן החפירה אפשר להסיק את המסקנות האלה:

1. האולם שנערכה בו החפירה נבנה, ככל הנראה, בפקודת פח׳ר אל־דין בן מחמד בן פצ׳ל אללה לפני שנת 1332. האולם הוא חלק מסדרה של קמרונות שהרכיבה את סוק אל־פח׳ר והתקיימה בו תעשיית סבון.
2. המתקנים שנחשפו בשכבה ב׳ נועדו לייצור סבון. מתקנים 119 ו־120 נועדו לבישול הסבון, ואילו בשאר המתקנים אוחסנו מרכיבים אחרים ששימשו בייצור הסבון, בעיקר חומרים נוזליים. ייתכן שהסיד שנחשף בחלקו המערבי של האולם, בין קירות 2 ל־3, היה חלק מהמרכיבים שנוספו בתהליך בישול הסבון.
3. ייתכן שחלק מהמתקנים, ובמיוחד אלה המטויחים, עברו תיקון שכלל החלפת הטיח. השיפוץ התרחש, ככל הנראה, במועד סמוך לשלב שבו פסק השימוש בהם.
4. המפעל נאטם וכוסה במילויי עפר במאה הי״ח או הי״ט לסה״נ, עת נהפך האולם לחנות בשוק ח׳אן אל־זית.
5. האולם נבנה מעל שרידים קדומים, חלקם מהתקופה הביזנטית וחלקם אף קדומים יותר.

הערות

[1] החפירה (הרשאה מס׳ A-4017) נערכה בראשותו של המחבר בעקבות פגיעה קשה בעתיקות. סייעו זובייר עדווי וב׳ טורי (ניהול שטחים), אברהם האג׳יאן וטניה קורנפלד (מדידות), נטליה זק (סרטוט), צילה שגיב (צילום שטח), א׳ קוליק (ייעוץ הנדסי) כרמן הרש (ציור חרסים). את השחזור האיזומטרי (איור 7) צייר המחבר.

[2] הפגיעה הבלתי מבוקרת הביאה לערעור יסודות המבנה, ולכן צומצם שטח החפירה ולא פורקו מתקנים כדי לקבל תשובות לתיארוך.

[3] חלק גדול מהפתחים הללו הורחבו במהלך השנים האחרונות, ולכן קשה לשחזר את פניו המקוריים של השוק.

[4] לא שרד אף קטע של רצפה לאורך כל המבנה, בשל הפגיעה הקשה של הכלים המכניים.

[5] הגובה היחסי נקבע לפי מפלס הרחוב שגובהו 755.70 מ׳ מעל פני הים. הגובה נמסר מהמהנדס שהכין את התכנית ההנדסית לבעלי החנות. אין הכרח שגובה זה הוא המפלס המדויק מעל פני הים, אך כל הגבהים בתכניות מתייחסים אליו.

[6] אורך העמוד כ־6 מ׳, והוא כבד מדי לשינוע. על כן, ייתכן שאתרו המקורי אינו רחוק מהנקודה שבה הוא נמצא. יש פיתוי רב לזהותו כאחד מעמודי הקרדו המערבי, אך השערה זו איננה ניתנת לאישוש בשל חוסר המידע על רחוב זה בסביבה הקרובה.

[7] כלים מחומר דומה, הכוללים נרות צבוטים, קנקנים וקערות נמצאו במכלולים מהמאות הי״ח–הי״ט לסה״נ בחפירות אוהל יצחק. לפרסום ראשוני, ר׳ Barbe and Deadle 2006.

[8] תודתי לדונלד צבי אריאל על הזיהוי (מס׳ ר״ע 75871).

[9] על אודות מוג׳יר אל־דין אל־חנבלי וחשיבותו לחקר ירושלים, ר׳ Little 1995.

[10] كانت = הייתה.

[11] עדות לקיומו של שוק בדרך זו או ייחוס השם לשוק הגדול שבמעלה הדרך לפני בנייתה של הגברת טנשק בסוף המאה הי״ד לסה״נ. עוד על אודות מפעלי הבנייה של הגברת, ר׳ Burgoyne 1987:485–512.

[12] לדיון נרחב במיקום השער, ר׳ Alliata and Kaswalder 1995:217–223.

[13] בעדות שמסר בעל פה הבעלים של חנות כלי הכתיבה המאכלסת את המפרץ השני מדרום בסוק אל־פח׳ר, הוא נזכר באבן שכב גדולה שהייתה מתחת לרצפת חנותו. ייתכן שעדותו מהימנה, שכן יש הבדלים בין המפלסים בחנות, כך שהחלק הפנימי, שמתחתיו לטענתו נמצא המתקן, גבוה מהחלק החיצוני במטר אחד.

[14] המפעל של משפחת טוקאן בשכם מתוארך לסוף המאה הי״ט (Abu-khalaf 2004:171), ואילו המפעל של חסונה בלוד אינו מתוארך, אך נראה שגם הוא נבנה באותה תקופה.

הפניות

אביצור ש׳ 1976. **אדם ועמלו: אטלס לתולדות כלי עבודה ומיתקני ייצור בארץ־ישראל.** ירושלים.

איילון א׳ 1990. מפעל השמנים של משפחת חסונה בלוד. **קתדרה** 56: 176—181.

וילנאי ז׳ 1993. **אנציקלופדיית וילנאי לירושלים.** ירושלים.

מוג׳יר אל־דין 1973. **אל־אנס אל־ג׳ליל בתאריח׳ אל־קדס ואל־ח׳ליל.** עמאן (ערבית).

עסלי (אל־) כ׳ 1982. **מן אאת׳ארנא פי בית אל־מקדס.** עמאן (ערבית).

קאסמי (אל־) מ׳ 1988. **קאמוס אל־צנאעאת אל־שאמיה.** דמשק (ערבית).

Abu Khalaf M. 2004. The Tuqan Family Soap Factory. In M. Hawari, Y. Natsheh, N. al-Ju'bi, M. Abu Khalaf, M. Sadeq and S. Viguera eds. *Pilgrimage, Sciences and Sufism.* Vienna.

Alliata E and Kaswalder P. 1995. La Settima Stazione della Via Crucis e le mura di Gerusalemme. *LA* 45:217–246.

Avissar M. and Stern E.J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel* (IAA Reports 26). Jerusalem.

Barbe H. and Deadle T. 2006. Jerusalem: Ohel Yizhaq. In E. Baruch, Z. Greenhut and A. Faust eds. *New Studies on Jerusalem* 11. Ramat Gan. Pp. 18–29.

Boas A. 2000. The Excavations of Horvat Eleq: Pottery and Small Finds from the Late Ottoman and Early Zionist Settlement. In Y. Hirschfeld and A.J. Boas eds. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons.* Jerusalem. Pp. 547–580.

Burgoyne M.H. 1987. *Mamluk Jerusalem: An Architectural Study.* London.

Calderon R. 2000. Roman and Byzantine Pottery. In Y. Hirschfeld and A.J. Boas eds. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons.* Jerusalem. Pp. 91–165.

Cohen A. 1989. *Economic Life in Ottoman Jerusalem.* Cambridge.

Grey A. 2000. The Unglazed Pottery. In R. Harper and D. Pringle eds. *Belmont Castle: The Excavation of a Crusader Stronghold in the Kingdom of Jerusalem.* Oxford. Pp. 87–100.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery.* London.

Kletter R. 2004. Jaffa, Roslan street. *'Atiqot* 47: 193–207.

Little D.P. 1995. Mujīr al-Dīn al-Ýulaymī's Vision of Jerusalem in the Ninth/ Fifteenth Century. In *JAOS* 115, 2:237–247.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 C.E.* Sheffield.

Magness J. 2006. Late Roman and Byzantine Pottery. In H. Geva ed. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem* 3. Jerusalem. Pp. 184–191.

Mazar E. and Mazar B. 1989. *Excavations in the South of the Temple Mount* (*Qedem* 29). Jerusalem.

Schick C. 1897. Khan Ez Zeit. *PEFQSt* 29–30: 29–33.

Silberstein N. 2000. Hellenistic and Roman Pottery. In Y. Hirschfeld and A.J. Boas eds. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons.* Jerusalem. Pp. 420–468.

Simpson J. 2000. The Clay Pipes. In R.P. Harper and D. Pringle eds. *Belmont Castle: The Excavation of a Crusader Stronghold in the Kingdom of Jerusalem.* Oxford. Pp. 147–171.

Tushingham A.D. 1985. *Excavations in Jerusalem 1961–1967* I. Toronto.

Ustinova Y. and Nahshoni P. 1994. Salvage Excavations in Ramat Nof, Be'er Sheva'. *'Atiqot* 25:157–177.

Wightman G.J. 1989. *The Damascus Gate, Jerusalem* (BAR Int. S. 519). Oxford.

A SOAP-PRODUCTION FACTORY FROM THE OTTOMAN PERIOD IN SŪQ AL-FAKHIR, THE OLD CITY OF JERUSALEM

TAWFIQ DA'ADLI

(PP. 119–138)

Khān al-zayt, Bāb Khān al-zayt and Sūq Bāb Khān al-zayt are all different names for one of the Old City of Jerusalem's most important markets. Present-day Sūq Khān al-zayt crosses Jerusalem's Old City from north to south. It begins near Bāb al-'Amūd (Damascus Gate) and ends at the beginning of Suq al-'Aṭārīn (the spice-sellers' market), the central of three parallel markets. A salvage excavation was conducted in the winter of 2003 in one of the market stores belonging to the al-Qaluti family, located next to the Seventh Station of the Cross on the Via Dolorosa (Fig. 1). Prior to the excavations, soil was removed by mechanical means, without archaeological supervision. The soil removal, which in some places reached a depth of 3 m below street level, destroyed the archaeological strata, leaving cross-sections showing traces of the destroyed remains. The excavation revealed four main phases.

Phase A. In the final phase, before the store was purchased by the al-Qaluti family, the interior was used to market household wares. Beneath the floor level, a thick fill was exposed covering all the underlying remains that had in effect raised the floor of the hall to the current street level. Based on the pottery finds from the fill (Figs. 10–12), the interior was probably converted into a store as early as the Late Ottoman period, sometime in the seventeenth–eighteenth centuries CE.

Phase B. It was probably during this phase that the hall, where the excavations were carried out (Fig. 2), was constructed, according to the fifteenth-century historian Mujīr al-Dīn (see discussion, below). The hall consists of three pairs of parallel pillars (Plan 1): an eastern pair (P1, P6), facing the market and constructed of ashlars, a central pair (P2, P5) founded on large fieldstones, and a western pair (P3, P4).

A series of installations had been constructed inside the hall, some sunk below the level of the pillars and extending as far down as the foundations of the pillars, and some built at the same level as the pillars themselves. Some of the installations are coated with hydraulic plaster (L121–126; Figs. 3, 4). Other installations were identified as ovens, rounded and constructed of fieldstones cemented with brown mortar (L119, L120; Figs. 5, 6). One oven (L119) had a stoke-hole for adding fuel and was divided into two parts: a vaulted-roof oven in the lower part, and an open vat (pool) in the upper part (Fig. 7). The other installation (L120) did not have its own oven but was used to boil up liquids, utilizing the heat from the adjacent furnace (Fig. 7).

The installations were probably used to manufacture soap, with the ovens and the vats used to boil up oil in the process. They may have been part of the soap-manufacturing factory referred to in a description by the fifteenth-century historian Mujīr al-Dīn al-'ulaymī:

> "Along Wādī al-tawāhīn [modern Ha-Gai Street] is the Al-'Awānima neighborhood… and parallel to it in the west is 'Aqabat al-Zāhiriyya… and on the southern side of al-Zāhiriyya is a road called 'Aqabat al-Sūdān, which also has an alley leading off its north side known as Qanāṭir Khḍīr and at the end of the street to the west is Sūq al-Fakhir, named after Fakhir al-Dīn, owner of al-madrasa al-Fakhiriyya, where there is a maṣbana [soap-factory] where sābūn [soap] is made. Close to the al-Fakhir market, from the west to the north, is the Banī mura quarter." (Mujīr al-Dīn, Volume 2, p. 54).

In his description, Mujīr al-Dīn ‘crosses over’ al-Ẓāhiriyya Street, also known as the Via Dolorosa. There was a market at the western end of al-Ẓāhiriyya Street called Sūq al-Fakhir (Fig. 1). Where the Via Dolorosa crosses Sūq Bāb Khān al-zayt, a chapel marks the Seventh Station of the Cross next door to a vaulted building. This building would appear to be the market referred to by Mujīr al-Dīn (Fig. 16). The market was built at the time of Qādī Fakhir al-Dīn bin Muhammad bin Fadil-Alla, who was in office during the reign of Sultan al-Nasir Muhammad bin Qal‘ūn. Mujīr al-Dīn even records that there were soap-manufacturing workshops in Sūq al-Fakhir.

Phase C. Wall 5 and Floor 130 (Plan 1) belong to this phase. The wall is built of fairly large, semi-worked stones, and is aligned in a north–south direction, underlying pillars P5 and P2. The floor is made of tamped limestone. The relationship between the wall and the floor is not clear. Fills were exposed beside and above W5 containing potsherds from the Roman and Byzantine periods and from the Iron Age. The fills had been deposited on top of the wall as well as alongside it, and therefore post-date it. The most recent finds enable the wall, or the last period during which it was in use, to be dated to the Byzantine period (Fig. 14). The fill also contained numismatic finds dated 324–498 CE.

Phase D. This phase is represented by W2, a dry-built wall made of ashlars and aligned in a north–south direction, which underlies pillars P3 and P4 (Plan 1; Figs. 8, 9). Limited excavation along the east face of the wall exposed a layer of crushed limestone, containing no finds, whereas excavation on the wall’s western face revealed potsherds dated to Iron Age II. Wall 3 abutted W2 and was constructed over the crushed limestone fill abutting W2. Wall 3 therefore post-dates W2 (Plan 1: Section 1–1). The main finds in the fill overlaying W2 consisted of bowls dated to the eighth–sixth centuries BCE (Fig. 15).

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map showing the excavation area and nearby sites recorded by Mujīr al-Dīn.
Plan 1. Plan and sections.
Fig. 2. The main hall, looking west.
Fig. 3. Installations 121–123 (right) and Installation 126 (left), looking north; in background: Pillar 5.
Fig. 4. Installations 121–123, looking west.
Fig. 5. Installation 120 (foreground) and Installation 119 (background), looking south.
Fig. 6. Opening on northern side of Installation 119, looking west.
Fig. 7. Proposed reconstruction of the installations.
Fig. 8. Wall 2, looking west.
Fig. 9. The western cross-section, with the western pair of pillars (background), looking west; lower part of Wall 2 (center).
Fig. 10. Ottoman-period pottery (Phase A).
Fig. 11. Pottery: Phase A (cont.).
Fig. 12. Pottery: Phase A (cont.).
Fig. 13. Pottery: Phase B.
Fig. 14. Pottery: Phase C.
Fig. 15. Pottery: Phase D.
Fig. 16. Illustration from 1845 (see Vilnay 1993:448).